

ВЕЛИКИЙ РОМАН

Павло
Загребельний

Тисячолітній
Миколай:
Частина 2
Залізні зуби

Харків
«ФОЛІО»
2023

ЗАЛІЗНІ ЗУБИ

Ось і моє рідне село, зметене вогнем війни, моя мати з маленьким моїм братиком живе в землі, а я, переможець і визволитель, мало не цілий рік гибію десь на чужині і виконую завдання, про які не розкажеш нікому, хіба що п'яному смершівцю.

Найнята мною підвода тим часом спустилася з гори Кучерявого, я пішов за нею повільно, боязко, майже без надії, але в долині несподівано знайшов сліди від саней і возів, помітив протоптані в снігу стежки, впізнавав колишні вулиці, які значилися в тодішнім житті хатами й садками, а тепер незграбними, ледь піднятими над землею химерними покрівлями, більмастими віконечками, зашкеленими уламками шибок, убогими димариками, змайстрованими то з старого відра, то з іржавої консервної бляшанки, то з цинкової гарматної гільзи. І дим ішов з-під землі, і навіть пахло чимось знайомим і смачним, і люди стали траплятися мені назустріч, але я не знав нікого з них так само, як ніхто не знав мене, і коли я питав про матір, то на мене дивилися хоч і без підозри, але з неприхованою цікавістю і з подивом і забували навіть відповісти, а тоді, схаменувшись, мерщій бралися пояснювати і готові були навіть провести мене, показати.

— Сміяниха? А он же тамечки! У неї землянка боком до вулиці. Впоперек стоїть. Димар з ринви. У Сміянихи хату як

хриці спалили, то все згоріло, а шматок ринви з сарайчика вцілів. Ото й згодилося. Тільки ж Сміянихи вдома не застане-те. Вона в нас бригадиром. Мабуть, у степу або на фермах. Де ферми? А біля Круглого. В землянках і корови, й свині, і вівці. А контора в хаті Сіроокого. Хата під черепицею і не згоріла. Там і контора, і Левченко живе. Новий наш голова. А ви хто будете і як?

Я не відповідав, тільки питав. Про Григоровичів спитати не наважувався, чомусь вважав, що одразу довідаються, хто я і яке відношення маю до Оксани, а тоді й не знати, як зі мною поведуться і що скажуть (адже Оксана чомусь не відповіла на жоден мій лист!). Тому спитав про Марка.

— Малий? А в школі ж. Школа в Набочиній хаті тепер. Ота, що під бляхою. Набоку бомбою вбило ще в сорок першому. Жінка виїхала до дітей у город. А в хаті стояли хриці з своїм штабом. Тому й не спалили. Не встигли, значить. Тепер у одній половині сільрада, а в другій — школа. На три зміни по два класи.

Я знайшов мамине підземне житло і безпорадно став перед східцями, які вели в заглибину до маленьких дверцят, збитих з таких-сяких дощочок. Мабуть, вони не були замкнені, бо не видно ніякого замка (та й що тут замикати!), але я нерішуче стояв перед землянкою, охопленій якимсь майже неземним страхом. На війні солдат ховається в землі від смерті і робить це охоче, з надією і вдячністю. Тоді ми входили в землю, щоб уціліти і жити на ній, а тепер, коли зникли всі загрози, спустатися під землю означало мовби добровільну смерть. Як же це і чому? Вже понад два роки минуло, як визволено моє село, а тут і досі мовби війна, коли ж згадати, що вже повсюди мир, то ця «війна» стає ще страшнішою.

Висока сива жінка, в негнучкому чоловічому сіряці, в незграбних чоловічих чоботях, бігла розпатлано вулицею, кинулася мені на груди, притислася худим кістлявим тілом, безсило обіймала тремтячими руками.

— Сину! Синоньку! Синочку!

— Мамо!

І коли йшов до училища, і коли приїздив у сороковому, була мама молодою, по-жіночому м'яко-круглою, і незабутньо теплої її обійми пам'ятав усю війну, а тепер це майже незнайома стара жінка, худе кістляве тіло, і давнє тепло лишилося тільки в голосі, та й то не все, самі крихти від того, що було колись.

— Мамо, що з вами?

— Живемо в землі. Чи можуть люди жити в землі? А чи тільки вмирати?

В землянці маленька частина світу, врятованого від понищення: барвисті ряденця на глиняній призьбі, на ослоні й на долівці, товстобокі подушки, білі, як лебеді на воді, горшки й глечики з рідними запахами, фотографії покійного батька, малого Марка з любистком у руці, мої — ще довоєнні, курсантські, і вже капітанські, прислані з Берліна. Маминих немає, зате є дві ікони: Миколай-чудотворець і Спаситель у кованому сріблі. В кутку рогачі й кочерга (залізо ж не горить), там і пакільці в стіні — вішалка. Мої трофейні чемодани не вміщалися в тісному просторі землянки, довелося згромадити їх один на один. Підводчик поспішав за дня вернутися додому, не захотів обідати, я відпустив його. Мати поралася біля печі (щось видовбане в землі, яке гріх і назвати піччю), в якійсь землистій кофті, в землистій спідниці, ще худіша, ніж у сіряці, ще мертвіша.

Я рвав блискучі замки на чемоданах, виметував з їхніх бездонних нутроців тонкі кольорові блузи, плаття на гнучкі

стани, пишні спідниці для крутостегних жінок. Яке ж безглуздя! Не таких гостинців тут ждали і взагалі ніяких гостинців, а тільки мене самого, щоб був живий і мав силу в тілі, бо сила тут була єдиною цінністю. Єдиною і найвищою.

— Ото ж як наші відступили, — розповідала мама, — а німець ще не прискочив, була в нас одна ніч. Ну, люди й кинулися розтягати колгосп. В двадцять дев'ятому й тридцятому стягали все докупи, а тоді в одну ніч розхапали, хто що зміг. Думали: кінець усьому. Ну, німці проскочили на мотоциклах, на машинах, тоді привезли коменданта, зігнали всіх нас до колгоспної контори, той і оголосив: колгосп залишається й надалі, тільки без назви, весь реманент, усе майно, взяте в колгоспі, слід негайно повернути, хто цього не зробить, буде повішений. Комендант говорив по-нашому, але дуже смішно, не говорив, а квакав, та ще й був гладкий, і ніхто йому не повірив. А комендант дав двадцять чотири години. Міг би давати й двадцять чотири дні, місяці, роки, — однаково б ніхто не приніс би й гвіздка. Ну, вони підождали, а тоді заскочили з кучугур, де ото Фені живуть, знайшли в старого Феня сошникову сівалку (нащо вона йому — ми й досі дивуємось!), привели його до церкви і повісили, а на шию начепили намисто з сошників. І дали нам ще двадцять чотири години. Ну, за ніч і знесли до колгоспу все забране. Тільки тракторист Раденький свого «натика» загнав у Мирониху і втопив на самому глибу. Витягли трактора, вже коли наші прийшли. А Раденький, кажуть, в партизанах убитий. Хоч які тут партизани в наших степах? Реманент зібрали, а тягової сили немає. Тоді комендант і скомандував: запрягати людей у плуги і орати на зяб. Спробували ми корів — еге! Корови повинні давати молоко для німецької армії. Кого ж запрягати? Чоловіки на війні.

Діди й діти zostалися та жінки. Жінок! Отак, синку, й стала я тягловою силою. Маркусь наш ще ж зовсім малий тоді був, це йому як іграшки, а прийшли наші, знов колгосп, знов «все для победы» — і знову впряглися ми в плуги, та вже тепер Маркусь підріс, і вже все бачив і знав, і біг за мною, плакав і просився: «Мамо, дайте я вам поможу! Я вже великий, мамо, пустіть мене до плуга! Ну, пустіть же!» А само ж мале й кволе, як комареня. І на Сміянів не похоже, бо в такому ж голоді росло і в нещастях, що не приведи й Господь...

— Господа поминаєте, мамо, по-давньому?..

— А кого ж і споминати! Господь Бог на небі в красі й чистоті, а ми на землі ворушимося, як черва, та один одного поїдаємо. Батька твого як не встигли з'їсти, то сам собі смерть знайшов, а після смерті ще й поглумилися, написавши на обеліску, що вмер, героїчно оберігаючи соціалістичну власність. Німці як прийшли, то хтось доніс про той обеліск і про мене: мовляв, більшовик лежить на кладовищі, а вдова його живе. Комендант — на кладовище, сам прочитав отой напис, і дуже йому припало до смаку: як же — чоловік оберігав власність. Кгут! Кгут! А де вдова? А я тягну плуга з Мелашкою Федоровою. Приїхав комендант своїм фаетоном у поле, знайшов мене. Кгут! Кгут! Раз у тебе такий був чоловік, призначаю тебе бригадиром. І плуга перти і ще й бригадирствувати. А батькову могилу звелів упорядкувати, поставили нову оградку, пофарбували обеліск, навіть зірки не зачепили. Ну, а наші прийшли — судити мене за прислужництво. Спасибі люди заступилися, я ж думаю: то Божий перст. Бригадирствую й далі, загадую людям на роботу, роздаю наряди, падаю з ніг, а землю ж пустошньою гріх zostавляти, треба її і засіяти, і зібрати з неї врожай, хліб святий і всякий овоч, що людині на поживу.

Вночі мало не рачки доповзу до землянки, впаду отут, заплачу гірко нищечком, щоб ніхто й не чув, благаю Господа: забери мою душу до себе, несила далі мучитися! А тоді згадаю: а малий Маркусь? А мій Микола десь у холоді й голоді, постріляний і перестріляний? Хто ж їх нагодує? Хто про них згадає? І залізнозубий Левченко, наш голова присланий, хоч і залитий по самі вирла самогоном, хоч і язика не поверне в роті, а таки ж правду хрипить з ранку до вечора: «Все для Червоної Армії! Все для...» Не витерпіла я, спитала якось: «Чого ж ти сам не в Червоній Армії, чого ж за жіночими спідницями ховаєшся!» Так він як заклацає своїми залізними зубами: «Мене партія поставила! Мені партія довірила!...» А сам, кажуть, цигаркою припік собі око, більмо нагнав і так од фронту відкрутився. Самогон жере, всіх дівчат і вдів перепаскудив і переслинив, а на людей — як звір! Прислав його нам сам обласний секретар, а тепер за того секретаря ще й голосувати в неділю на виборах. Та хай він їм сказиться! І сама не піду на вибори й десятому закажу!

— Мамо! — вигукнув я. — Що ви ото кажете! Я ж член партії, хіба можна таке про вибори?

— А той секретар може прислати такого бандита, як залізнозубий Левченко? Ти б почув, як він на людей кричить. «Я вам покажу, як Гітлера годувати! Ви в мене вагонетки в Тахтайці потягаєте, мать-перемать!» А на кар'єрі в Тахтайці полонені фашисти камінь тягають. То що ж ми — фашисти? За віщо ж ти воював, сину? За що поперебивало твої руки й ноги, всього тебе переранило?

Мама накрила чистим рушником сяк-так збитий з трьох дощок столик, розставляла мисочки, тарілочки, блюдця, різала сало, кришила цибулю, поклала кільце ковбаси, високу

паляницю, поставила пляшку з самогоном. Де все це могло взятися в цій убогості? І сало, і ковбаса, і білий пшеничний хліб були тут так само неймовірні, як недоречний у цьому страшному підземеллі був я з своїми ремінними трофейними чемоданяками, новісіньким обмундируванням, золотими погонами, золотими гудзиками, дзеркальним полиском хромових чобіт, надто ж — з своєю закутою в непробивну, покриту золотою лускою, броню душею, яка давно вже не знала жалів, вагань, сумнівів, а знала тільки «так точно», вірність і відданість, і самовідданість, непорушний блок більшовиків і безпартійних, монолітну єдність, корінні інтереси...

Добираючись від Орші до Бахмача, у вагоні для матерів з дітьми я прочитав у «Правде» звернення ЦК ВКП(б) до всіх виборців у зв'язку з виборами до Верховної Ради СРСР. Там було про те, що радянські люди з багаторічного досвіду мали можливість переконатися в правильності політики партії, що відповідає інтересам народу. Тепер, слухаючи гіркі мамині скарги і дивлячись на стіну землянки, не затулену ні рушничками, ні фотографіями, ні іконами, я мимоволі згадав саме оті слова «корінні інтереси», і враз відкрилася мені зовсім інша, справжня їхня суть, золота луска обсипалася з моєї душі, все в мені здригнулося, обурилося, збунтувалося. На земляній стіні виразно видно було сліди лопати, якою копали землянку, штих за штихом, глибше й глибше. Гостре залізо сліпо чекрижило все, що траплялося на його шляху: тверді грудочки, камінчики, перетлілі уламки дерева, корінці рослин. Ті рослини вже давно вмерли, а корінці, хоч і поперерізувані, жили далі, і не тільки влітку, а й тепер, коли надворі лежали сніги, вони далі смоктали з землі соки, щоб перегнати їх нагору, до сонця, але не знали, що ті соки так і лишаться тут унизу, виступати-

муть на земляних стінах крапельками гірких сліз вмирання, сліпої роси небуття.

Корінні інтереси!

Малий Марко пригримів із школи, відпросився ще до кінця уроків, бо хтось сказав, що приїхав брат — увесь у золоті. Не вдався в Сміянів братик мій: дрібненький, з дрібненьким обличчям, тільки очі живуть, блискають, стріляють. Дебелі штанці з шинельного сукна, солдатська куфайка з рукавами по самі нігті, на голові посічена осколками солдатська вушанка, на ногах опорки з німецьких обцвяхованих чобіт. Стрибнув на мене, опорки злетіли з ніг.

— Де ти роздобув це страховидло, Маркусю?

— Були цілі чоботи, та Василь Ребринча халяви поодпанахував, шие з них черевики для дівчат. А хіба мені жалко? Халяви були такі широкі — хоч пшона насипай!

В Марка — ні підручників, ні зошитів.

— Як же ви вчитеся?

— А так. Учителька розповідає, а ми запминаємо. Як писати, то на газетах. По краях і між рядками.

— І як же ти вчишся?

— На «відмінно» і «добре». Співи «відмінно», а все інше «добре».

Я посадовив його на ослоні біля себе, обняв, притиснув. Самі кісточки, дрібненькі, як у пташеняти. Як ця дитина могла перенести війну? Горе, горе!

— Гостинців я тобі привіз, Маркусю. Шоколаду американського. Ти їв коли-небудь шоколад?

— Де б я його їв? У нас он і сахарю ще немає. Солдати наші, як прийшли, то давали грудковий. А тепер хіба що з буряків мама меду напарить... А це коржики теж американські? Гале-

ти? Тверде, наче з крейди. Мишам тільки гризти. А ми тепер маторженики їмо. Я з свинячої тушонки жорна зробив і любе зерно перемелюю. Ось глянь. Дві банки, попробивав гвіздком дірочки, одну банку на дерев'яний кругляк, а другу на неї, приробив держално зверху, сип зерно і крути. Паляниці то мама пекла, щоб тебе зустрічати. Як прийшов од тебе лист, так вона щонеділі й пече. Борозна в нас по клуночку стахановцям видають. Млин — аж у районі, там поки змелеш...

Від борошна для стахановців він враз перейшов до моїх орденів, од яких не відводив погляду, щойно сів на ослоні поряд зі мною.

— А я знаю оцей орден! Це орден Бойового Червоного Прапора! Його вигадав товариш Будьонний в громадянську війну.

— Чому ти думаєш, що Будьонний?

— А в нього цих орденів найбільше. Навіть більше, ніж у самого товариша Ворошилова. А оце Червона Зірка, а оті два — Вітчизняної війни. Я їх усі бачив на тих командирах, що стояли в нашому селі, як виганяли німців. А оцього я не знаю і ніколи не бачив.

— Це орден Олександра Невського. Був такий руський князь, який розгромив німецьких псів-рицарів на Чудському озері. Чув про Олександра Невського?

— Атож. Ми в класі вивчали промову товариша Сталіна на Красній площі. Товариш Сталін сказав, — малий заплющив очі, задер голову і протарабанив без запинки: «Пусть вдохновляет вас в этой войне мужественный образ наших великих предков Александра Невского, Дмитрия Донского, Кузьмы Минина, Дмитрия Пожарского, Александра Суворова, Михаила Кутузова! Пусть осенит вас победоносное знамя великого Ленина!»

— Молодець, — похвалив я, — правильно навів слова товариша Сталіна.

— А я добре запам'ятовую. От тільки не знаю, що означає «пусть осенит». І вчителька наша цього слова не знає.

— Це, приблизно, як ніби «прикриє». От як орел прикриває крилом орлят, щоб вони вирости і набралися сили такої, як у орла. Приклад — розумієш? Після тої промови і ордени ввели імені великих полководців, щоб ми брали з них приклад.

— А Богдана Хмельницького товариш Сталін не назвав, а орден же є?

— Богдан Хмельницький — це Україна, а вся Україна була загарбана окупантами, щоб її визволяти, потрібен був високий приклад нашого великого предка. Зрозумів?

— А як ти заробляв ордени, Миколо?

— Довго розказувати. Одні заробив сам, інші заробили мені солдати. Я ж командир і воював не сам, а з солдатами. В сорок першому з кулеметниками, тоді з мінометниками. Солдати стріляють, командирові — ордени.

— Тоді в генералів ще більше орденів, бо в них же солдатів більше?

— Мабуть, так.

— А в товариша Сталіна багато орденів?

— Товариш Сталін всі ордени віддавав своїм маршалам, а собі не брав, бо він вождь, а вождь повинен бути скромним. Як Володимир Ілліч Ленін, у якого взагалі не було орденів.

— От би ти все це порозказував у нас у школі, — зітхнув Марко.

Я сидів і думав: про що я говорю?

У мене свербів язик спитати про Оксану, але я ніяк не наважувався, не міг вирішити, з ким заговорити про це — з ма-

мою чи з братиком, дивна несміливість опанувала мене, навіть страх, і набрався відваги я тільки тоді, як ми з мамою випили по чарчині за мій приїзд і за те, що живі-здорові, хоч що б там було, і що село наше, хоч і спустилося під землю, але не вмерло, не згинувло безслідно, дає хліб для держави і для соціалізму.

Я штрикав такою знайомою мені ще з довоєнних часів залізною виделочкою квашену капусту і білі шокасті яблука, що звабливо круглилися в ній, і здалеку заходив до розмови про сусідів, про знайомих, щоб уже тоді — й про Оксану.

— Як же вам, мамо, вдалося вихопити з вогню і ослін, і постіль, і весь посуд?

— А мама німцеві четвертину сала дала, він і відвернувся, — пояснив Марко. — Бо так — то нікому нічого не давали. Їхали селом, штрикали під стріхи факелами, а тоді ставали, дивилися, поки згорить дотла, гелготали, як гуси, а печі — гранатами, щоб і сліду не зосталося. Дід Панько випросив ступу, так вони віддали, бо не знали, що воно таке. Фотографували діда з ступою, реготали, пританцьовували, та все: «Катюша! Катюша!» Видно, їм так наша «катюша» по довбешках нагуркала, що й товкач у ступі ввижався тою радянською зброєю.

Я спитав, чи повернувся хто з війни. Повернулося кілька дядьків, а молодші всі повбивані. І Васько Бадей, і Нюсик Трохимівський, і Мишко Оласенківський...

— А Григорович Василь, я з ним колись у шахи грав часто, як він — не чули?

Мама знов чаклувала біля печі-кабиці, вона чи й чула мої слова, зате охоче взявся розповідати Марко.

— На Григоровичів прийшли похоронки — і на Андрія, і на його батька. Тітка Марфа і землянки не могла викопати, поки колгосп не поміг. У нас багато таких жінок було. Ми з мамою

до себе в сусіди пускали Мелашку Федорову і Дуньку Мусієнкову. А тітка Григоровичка в Ребрин жила.

— Я в Німеччині зустрів Оксану Григоровиччину і Пруню Ребрину. Сам їх споряджав додому. Повернулися вони, не знаєш?

— Пруню, кажуть, на шахти загнали. А Санька...

Малий прикусив губу і глянув на маму, яка й далі вешталася з рогачами, але, здалося мені, при згадці про Оксану вся ніби напружилася.

— Що Санька? Не заходила вона до нас? Нічого не казала? — мимоволі стишуючи голос, нахилився я до малого.

Брат скакнув мені до вуха, швидко прошепотів:

— Мовчи про Саньку! Вона з емгебе гуляє!

І мерщій відсахнувся, сидів, як святий, ні сном, ні духом не відав, що своїми словами вбив мою душу, може, й навіки.

Невже тебе не вбило на війні тільки для того, щоб убивати потім, день по дню катувати то тупим послухом перед такою нікчемою, як Козурін; то усвідомленням безсилості й безнадії, коли перед твоїми очима запроторюють за колючий дріт таку чисту душу, як майор Михно; то понурим видовищем смертельної руйни рідного села і підземного вмирання найрідніших тобі людей; то вбивчою звісткою про втрату найдорожчого для тебе — твоєї любові, єдиної і незамінної.

Тисячі кілометрів лежать поміж Потсдамом і цим підземним українським селом, незмірима відстань, велетенські простори, та однаково посновані вони отруйним павутинням, якого не розірвати ніякими силами, в якому людина може хіба що заплутатися й задушитися. Там смершівець Пивоваров, тут якийсь районний особист, «емгебе», як каже Марко, — різні прізвиська, а суть та сама.

Я рвонув верхні гудзики кітеля, мені бракувало повітря, я задихався, я вмирав — і не міг ні поскаржитися, ні попросити допомоги, ні застогнати. Мама чудом зберегла наші довоєнні гранчасті павловські чарки — з них легко лється і ще легше п'ється, — я хлюпав у них каламутного самогону, хилив чарку за чаркою, пекло в грудях, серце заходилося від розпуки, а в голові не каламутилося, думки різьбилися чітко, гостро, ніби твердою голкою по сталевій пластині, і майже смертна туга розходилася по тілу, терзала душу.

Порятунок був тільки в тому, щоб не вірити почутому. Це неправда, неправда, неправда! Такого не могло бути, з Оксаною не могло, не могло... Треба б спитати маму, перепитати Марка... Але як? А коли правда? А коли мама не захоче й слухати про Оксану?

І я спитав зовсім про інше:

— Як же це так воно виходить, мамо? Вже третій рік, як вас визволили від фашистів, а село й досі живе в землі? Що ж колгосп? Хіба немає ніяких планів відбудови?

Мама сіла навпроти, поклала на столик покалічені каторжною роботою руки — вже й не жіночі, не чоловічі, взагалі не людські руки, а мовби якісь доісторичні знаряддя для праці. Гірко усміхнулася.

— Плани? Планів по саму зав'язку, а про людей хто ж тобі подумає. Левченко залізнозубий? Так у нього хата є. В одній половині хати Сіроокого контора, в іншій розлягається Левченко. З району тільки й чути: відбудовувати ферми! Більше продуктів тваринництва! Більше й більше, хоч нетільна телись. А люди як були в землі, так і живуть у ній. Мені оце хоч якесь манаття пощастило врятувати. А багато ж таких, що вихопилися з вогню в тім, у чім стояли. Он дід Панько й досі спить на собаці.

— На собаці?

— Отож. Собаку під голову, замість подушки. А ти кажеш: будуватися. Для хати треба лісу, а в нас ні билини, ні деревини.

— Купити б десь.

— Де ж ти його купиш у нашім степу? Грошей у людей повно. Ти ото атестат мені прислав, я все складала. В оцадказі вже в мене ціла скирта грошей.

— І в мене зібралось за війну...

— А що гроші? По рознарядці для ферм одержали трохи лісу, пиляють його дядьки. А стережуть там — як золото! А людям — ні скіпочки. Кажуть, куцоволівські Кривокорди продають колодки, вкрадені з плотів. По Дніпру плоти йдуть униз з Білорусії чи звідки воно там. Ну, Кривокорди якось там відчіпляють то від того плота, то від того, а тоді й збувають. Ну, купиш, а чим ті колодки дотягнеш з плавнів? А коли й дотягнеш, то вкрадуть. Я день і ніч на роботі, Марко ще малий...

— Ну, тепер я вдома. В мене не вкрадуть! — стукнув я кулаком по столику.

Малий знов пробрався мені до вуха, прошепотів:

— У тебе ж, мабуть, і наган є, Миколо? Правда ж є?

— Все може бути, Марку, — погладив я його по голівці, — все може бути!

— І даси постріляти?

— Ще настріляєшся, малий. Ох, і настріляєшся, як виростеш!

Не відав-не гадав я тоді, який близький був до істини. Кожен стріляє по чомусь. Одні стріляють по лебедях, інші — по людях.

Страшна була моя перша ніч у рідному селі, а день, що прийшов їй на зміну, виявився ще страшніший.

Я не витикався з землянки, аж поки Маркусь прийшов зі школи. Мама прибігла з роботи, щоб нагодувати мене обідом,

але обідати я не став. Не ліз мені шматок у горло. Мама вже знов бігла в свою бригаду, похвалилася:

— Левченко аж підплигує — хоче з тобою познайомитися.

— Підожде!

— Та й я так думаю.

Я попросив Марка, щоб провів мене до землянки Григоровичів. Сам я її не знайду, а когось питати — як ти питатимеш? Малий зиркнув на мене по-дорослому серйозними очима.

— Може, не треба?

— Треба, Маркусю, треба!

Дорогою, стрибаючи довкола мене, мов горобчик, він розказував:

— Оксана гарна, а її мати тітка Марфа ще ж гарніша! А зосталася ж сама. Дядько Григорович і їхній Василь на фронті, а Оксану погнали в Германію. А поліцаї наші було нап'ються і в один голос: «Гайда, хлопці, до Григоровички!» І до неї з гвинтовками. А вона їх і не лякається, та на ті гвинтовки з рогацем: «Геть звідси, паскуди-перепаскуди!» З самим рогацем проти гвинтовок, а ті — хвости під себе та й навтьоки...

— Ти звідки таке знаєш?

— А в селі все знають! Ти думаєш, я й досі малий? Хочеш, розкажу, як я хамут украв?

— Хомут? Чий?

— Конячий же. Тільки ж не в нашої армії, а в німецької. В сорок третьому, як відступали, напхалося в село повно німецького війська. І танки були, і машини, і коней сила-силенна. А коні всі — як паровози.

— Ти хоч бачив того паровоза?

— На малюнках. А ті німецькі коні такі самі. А збруя на них — ти б бачив!

— Та вже бачив, Марку, за війну встиг набачитись.

— Отож знаєш. Ну, в нашій хаті якісь чини стали, а в сусідів, у Бадєїв — обозні. Коні, вози, зброя. Шлеї, посторомки, супоні, попони. А вже хамути! В жовтому ремінні, обковані мідними закульопками, в китицях, у верчиках — як на циганській свайбі. Я як побачив один той хамут, так і затався: вкраду й сховаю, завдам непоправної шкоди німецько-фашистському окупанту! Ну, як стемніло, я туди. Німці картоплю на вгороді копають, теличку від когось з наших селян привели, ріжуть, обдирають, гелготять, як гуси. А я вліз у той хамут — і хаміль-хаміль!

— Він же тяжкий, мабуть?

— А ти ж думав! Я як заліз у нього, так наче в церковну браму абощо. Наче воно й не на коня, а на слона. Хотів бігти — де там! Тягнути — не тягнеться. А німців же довкола, як черви! Добре, що їм ота теличка та Бадєєва картопля в голові. Ну, доцурпелив я того хамута до глинища Охтиза Кривобокого, звалив там у яму, пригріб сміттям, і додому. Жду, як же вони поїдуть без хамута. А вони попрокидалися, телички нема, всю з'їли, картоплю Бадєєву теж поїли, радянська авіація почала бомбожку, треба втікати, а хамута нема. Воно, мабуть, аби на них так не налягали наші, то вони б, може, й людей стали розстрілювати за той хамут, а тут не до того. Позапрягали в що було і бігом за Дніпро.

— Виходить, ти герой?

— А ти ж думав?

— І де той хомут?

— Наші як увійшли в село, так зразу й украли.

— Це ж звідки в тебе такі точні дані?

— А я вдарився в глинище — нема. Тоді дивлюся: пропивають мого хамута біля вогнища.

ЗМІСТ

ЗАЛІЗНІ ЗУБИ.....	3
МАСКИ.....	274
ПРОВІДИ.....	465